

NIEUWSBRIEF

Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 36

Dec. '04

Stichting **Bouwhistorie** Nederland

Drukbezochte Donateursdag 2004

De SBN en de gemeente Nijmegen kunnen terug kijken op een succesvolle en druk bezochte donateursdag 2004. Zaterdag 23 oktober togen ruim 130 personen naar Nijmegen om daar deel te nemen aan een interessante dag waarin het bouwhistorisch onderzoek in de gemeente Nijmegen centraal stond. Ondanks de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog en de grootscheepse saneringen in de periode eind jaren vijftig tot begin jaren zeventig, toont uitgebreid bouwhistorisch en archeologisch

onderzoek in de binnenstad aan dat Nijmegen nog zeer interessante gebouwkernen bezit. Op de donateursdag presenteerden stadsarcheoloog Jan Thijssen en drie van de vier bouwhistorische bureaus die aan het onderzoek meewerkten hun bevindingen. Een en ander kreeg zijn beslag in de fraaie publicatie *Verborgene Verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*. 's Middags kon het gehele gezelschap, tijdens de excursies, de zaken met eigen ogen aanschouwen.

[Een impressie van de dag >>](#)

Bouwhistorisch Platform

Het Bouwhistorisch Platform wordt elke twee maanden op de woensdagmiddag georganiseerd in de Landbouwschuur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist. Begonnen in 1959 is het platform inmiddels uitgegroeid tot een trefpunt voor kennisuitwisseling waar zowel onderzoekers, monumentenzorgers van de rijksdienst en externe bouwen architectuurhistorici aan deelnemen. Uiteenlopende onderwerpen op het gebied van de bouwhistorie komen aan bod en het platform staat open voor elke (professioneel) geïnteresseerde.

[Ga naar de agenda >>](#)

Donateur worden

U kunt de Stichting Bouwhistorie Nederland steunen door donateur te worden. U ontvangt dan vier keer per jaar de nieuwsbrief thuis en wordt op de hoogte gehouden van de activiteiten van de SBN, zoals de jaarlijkse donateursdag. Klik op de onderstaande link om donateur te worden!

[Word donateur >>](#)

Documentatie.org

Rechtstreeks zoeken in www.documentatie.org

zoek!

Begrippen uit de wereld van de monumentenzorg, bouwhistorie en cultuurhistorie, in de ruimste betekenis, worden op deze internetsite in woord en beeld toegelicht of ontsloten via literatuurlijsten.

Contact

Stichting Bouwhistorie Nederland
Arthur van Schendelleplein 141
2624 CW Delft

[email](#)

Inhoud

- 1. Van het bestuur
- 4. www.bouwhistorie.nl
- 6. Bouwhistorisch Platform
- 14. SBN donateursdag Nijmegen
- 20. AHF Congres Wuppertal
- 24. 'Couleur locale'?
- 25. Langebrug 87e Leiden
- 28. Arabische steenhouwersmerken
- 30. Korstmossen en muurbloempjes
- 32. Redactie, kopij en donateurs

*De Barbarossaruïne te Nijmegen.
(Foto A. Reinstra)*

Van het Bestuur

Samenstelling bestuur

Ir. J.C.M. van Niekerk,
voorzitter,
Bureau Monumenten
& Archeologie,
Keizersgracht 123,
1015CJ Amsterdam,
tel. 020-5524888.

Drs. K.J. Steehouwer,
vice-voorzitter,
Varenstraat 75,
3765 WK Soest,
tel. 035-6021295,

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A.van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,

Het Platform Mariaplaats, waarin de SBN participeert, organiseerde op 8 oktober een studiedag in Utrecht. Leo Wevers, oud-penningmeester van de SBN, en als architect betrokken bij de restauratie van het oude Maliebaanstation zorgde voor enige bouwhistorische accenten in zijn voordracht. De gegevens over het programma kwamen helaas pas in een laat stadium bij het secretariaat en de nieuwsbriefredactie van de SBN binnen. Daardoor was het niet mogelijk een aankondiging in de vorige nieuwsbrief op te nemen. Gelukkig kon de uitnodiging nog net gecombineerd worden met die voor de donateursdag. Het bestuur constateerde een wat onduidelijke relatie tussen de SBN en het Platform Mariaplaats. Aanvankelijk was Gijs van Herwaarden, als voorzitter van de SBN onze vertegenwoordiger bij het platform, maar werd ook de voorzitter van dat platform. Sinds zijn aftreden als SBN-voorzitter nemen twee bestuursleden van de SBN weliswaar nog wel deel aan de vergaderingen van het platform, maar doen dat

(Vervolg van pagina 1)
Werk: Gemeente Delft,
tel. 015-2602182.

Drs. P. Mesken,
penningmeester,
Tarantellastraat 61,
1326 LX Almere,
tel. 036-5331236,
SBN giro 273441

Dr. A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67,
5211 HV
'sHertogenbosch,
tel. 073-6136753,
tel. 073-6155489

Drs. K. Emmens,
BAAC bv,
Van Tuldenstraat 7,
5211 TG 's-
Hertogenbosch, tel. 073-
6136219

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies
Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Ir. J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12-bis-a,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

Ir. J.M.M. Nuyten,
Van Bemmelenstraat 5,
2313 RA Leiden

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

formeel uit hoofde van andere organisaties. Ons bestuurslid Jan van der Hoeve heeft zich nu bereid verklaard om officieel het bestuur van de SBN bij de vergaderingen van het platform te vertegenwoordigen.

De SBN-donateursdag in Nijmegen op 23 oktober trok een groot aantal belangstellenden. Dat waren behalve een fors aantal SBN-donateurs ook vele genodigden van de gemeente Nijmegen. De SBN is die gemeente om twee redenen zeer dankbaar, allereerst omdat Nijmegen de dag voor de donateurs heeft willen organiseren, en ook door het uitnodigen van belangstellenden, gemeentelijke en provinciale politici, en bij de monumentenzorg betrokkenen. Dat laatste heeft bijgedragen het draagvlak voor de bouwhistorie te versterken, niet alleen in Nijmegen maar ook daarbuiten. Het boek *Verborgene Verleden*, bouwhistorie in Nijmegen dat op de donateursdag werd gepresenteerd zal ook zeker zijn steentje aan dat draagvlak bijdragen. De twee eerste exemplaren werden aangeboden aan gedeputeerde Th. Peters en A.L.L.M. Asselbergs, de scheidend directeur van de RDMZ. Met deze laatste heeft een afvaardiging van het bestuur in de afgelopen maanden overleg gevoerd over de positionering van de bouwhistorie in de praktijk van de monumentenzorg. Het verdrag van Malta is zoals bekend niet toegepast op de 'bovengrondse archeologie' wat bouwhistorie in feite is. Misschien is het achteraf beschouwd ook maar goed dat dat niet is gebeurd, althans niet op de wijze zoals dat voor het archeologisch bodemonderzoek is gebeurd. Het is namelijk maar zeer de vraag of de bouwhistorie daar klaar voor zou zijn geweest. De gesprekken van SBN met RDMZ hebben geresulteerd in een versterkte aandacht voor de bouwhistorie bij die rijksdienst. Het onderscheid tussen het praktijkgerichte bouwhistorisch onderzoek en het wetenschappelijk bouwhistorisch onderzoek is vergelijkbaar met het archeologisch onderzoek. De relatie tussen bouwhistorie en archeologie komt in een interessant daglicht te staan met het oog op de fusie van de ROB en de RDMZ. Bij die fusie zal zeker aan de rol van de bouwhistorie worden gedacht. In zijn toespraakje verzekerde de heer Asselbergs zijn gehoor dat

Prof. dr. ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189.

de bouwhistorie van essentieel belang is voor de monumentenzorg. Een uitspraak die het SBN-bestuur uiteraard onderschrijft.

Wim Weve, secretaris

Donateursdag 2004 Nijmegen

*Voorzitter SBN
Jan van Niekerk*

*Directeur RdMz
Fons Asselbergs*

*Dagvoorzitter
Dirk de Vries*

*Monumentenzorg Nijmegen
Hettie Peterse*

De SBN heeft sinds begin oktober een vernieuwde website, te vinden op www.bouwhistorie.nl. "Vernieuwd", omdat de SBN al enige tijd een eigen website had. Door gebrek aan tijd en onderhoud was deze inhoudelijk echter nogal beperkt. De site bevatte enige informatie over de SBN en het doel en belang van bouwhistorisch onderzoek. Maar voor onze donateurs is dit eigenlijk gesneden koek. Dit was natuurlijk bijzonder jammer, omdat het medium internet bij uitstek mogelijkheden biedt tot de (interactieve) uitwisseling van informatie en kennis onder bouwhistorici. Daarnaast is de laagdrempeligheid van internet een prima manier om ook een breder publiek bekend te maken met de bouwhistorie.

Als SBN willen we deze mogelijkheden niet laten liggen. Daarom is er de afgelopen maanden intensief gebouwd aan het vernieuwen van de website. Ik zal u niet vermoeien met verhalen over HTML, Javascript, PHP en de groeiende mogelijkheden van de Common Gateway Interface. Het behoort niet het vakgebied waarin we geïnteresseerd zijn. Wel biedt deze software prachtige mogelijkheden om de website uit te bouwen tot een interactief platform voor het vakgebied van de bouwhistorie. Dat is althans de ambitie!

Maar we moeten bescheiden beginnen. Wat u op dit moment op de vernieuwde website kunt vinden is grotendeels statische informatie; nieuws, publicaties met een bestellink, informatie over de SBN, een agenda, de mogelijkheid om rechtstreeks te zoeken in www.documentatie.org en een formulier waarmee men zich kan aanmelden als donateur. Ook bevat de site enkele links naar andere relevante websites. De SBN Nieuwsbrief zal de plek blijven voor de langere inhoudelijke bijdragen, verslagen van het bouwhistorisch platform, van studiedagen en de donateursdag en voor de literatuursignaleringen. Hierdoor is er zo min mogelijk overlap en houden beiden media hun meerwaarde. Voorgaande jaargangen van de Nieuwsbrief zullen uiteindelijk wel als pdf-file op de website geplaatst worden.

De relatief statische inhoud van de huidige, vernieuwde website is uiteraard niet het einddoel. Het is eerder het raamwerk van waaruit verder gebouwd kan worden. Daarbij is het bouwen van het Forum een belangrijk onderdeel. Dit moet een interactief platform worden waarop bouwhistorici bijvoorbeeld inhoudelijke vragen kunnen stellen aan collega's, (bijbehorende) afbeeldingen kunnen plaatsen, discussies kunnen opstarten, oproepen kunnen doen en opiniestukken kunnen plaatsen. De invulling die de deelnemers aan het Forum geven is (binnen de grenzen van het fatsoen) in principe vrij. Het Forum zal alleen toegankelijk zijn voor SBN-donateurs.

Wat betreft de inhoudelijke vulling van de website, is het nu al mogelijk om melding te maken van relevante excursies, congressen of studiedagen die u graag in de agenda wil laten opnemen. Ook actualiteiten, vacatures, oproepen en andere zaken die van belang kunnen zijn voor collega bouwhistorici, kunt u doorgeven via e-mail

(p.mesken@chello.nl). De redactie houdt zich uiteraard het recht voor om wel of niet tot plaatsing over te gaan. Daarbij willen we bijdragen met een commercieel doel in ieder geval uitsluiten van plaatsing.

Om een mooie, actuele website te krijgen is aardig wat tijd nodig. Gelukkig krijgen we technische ondersteuning van de vrijwilligers van het Utrechts Documentatie Systeem. Inmiddels hebben ook Ronald Glaudemans (gemeentelijk bouwhistoricus te Amsterdam) en Dick Zweers (zelfstandig bouwhistoricus) zich bij ondergetekende aangesloten ter versterking van de redactie. Vanaf begin 2005 zal deze aan de slag gaan met de verdere inhoudelijke uitwerking van de website. Reacties op de website of ideeën voor verdere ontwikkeling zijn alvast van harte welkom. U kunt ze mailen naar p.mesken@chello.nl.

Petra Mesken

Stichting Bouwhistorie Nederland

Home Actueel SBN Forum Agenda Links

Drukbezochte Donateursdag 2004
De SBN en de gemeente Nijmegen kunnen terug kijken op een succesvolle en druk bezochte donateursdag 2004. Zaterdag 23 oktober togen ruim 130 personen naar Nijmegen om daar deel te nemen aan een interessante dag waarin het bouwhistorisch onderzoek in de gemeente Nijmegen centraal stond. Ondanks de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog en de grootscheepse saneringen in de periode eind jaren vijftig tot begin jaren zeventig, toont uitgebreid bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in de binnenstad aan dat Nijmegen nog zeer interessante gebouwkernen bezit. Op de donateursdag presenteerden stadsarcheoloog Jan Thijssen en drie van de vier bouwhistorische bureaus die aan het onderzoek meewerkten hun bevindingen. Een en ander kreeg zijn beslag in de fraaie publicatie *Verborgene Verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*. 's Middags kon het gehele gezelschap, tijdens de excursies, de zaken met eigen ogen aanschouwen.

[Een impressie van de dag >>](#)

Donateur worden
U kunt de Stichting Bouwhistorie Nederland steunen door donateur te worden. U ontvangt dan vier keer per jaar de nieuwsbrief thuis en wordt op de hoogte gehouden van de activiteiten van de SBN, zoals de jaarlijkse donateursdag. Klik op de onderstaande link om donateur te worden!

[Word donateur >>](#)

Documentatie.org
Rechtstreeks zoeken in www.documentatie.org

Bouwhistorisch Platform
Het Bouwhistorisch Platform wordt elke twee maanden op de woensdagmiddag georganiseerd in de Landbouwschuur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist. Begonnen in 1959 is het platform inmiddels uitgegroeid tot een trefpunt voor kennisuitwisseling waar zowel onderzoekers, monumentenzorgers van de rijksdienst en externe bouwen- en architectuurhistorici aan deelnemen. Uiteenlopende onderwerpen op het gebied van de bouwhistorie komen aan bod en het platform staat open voor elke (professioneel) geïnteresseerde.

[Ga naar de agenda >>](#)

Contact
Stichting Bouwhistorie Nederland
Arthur van Schendelplein 141
2624 CW Delft

[email](#)

Bouwhistorisch Platform

Voorlopige data Bouwhistorisch Platform 2005

- 16 februari
- 20 april
- 8 juni
- 24 augustus
- 19 oktober
- 14 december

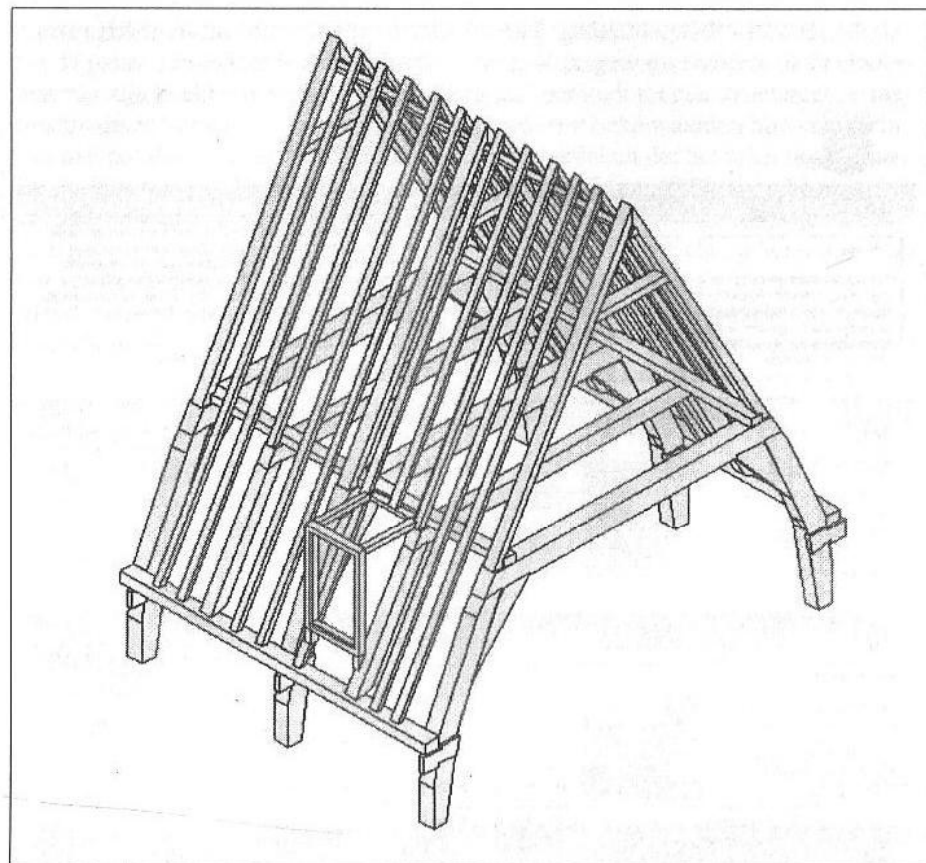
Bouwhistorisch Platform 23 juni 2004

Jorrit van Essen & Martijn van Velzen – Herengracht 49 Amsterdam

In een fraaie Powerpoint presentatie toonden Jorrit van Essen en Martijn van Velzen de resultaten van hun afstudeeropdracht: het bouwhistorisch onderzoek van het pand Herengracht 49 te Amsterdam. De beide HTS bouwkunde studenten van de Hogeschool van Utrecht presenteerden een in oorsprong 17de-eeuws grachtenpand dat bestaat uit een voorhuis van zes bouwlagen, gevolgd door een trappenhuis met binnenplaats en een gedeeltelijk onderkelderd achterhuis van vier verdiepingen hoog.

Uit het onderzoek tijdens de restauratie bleek dat het pand uit omstreeks 1665 dateert en sindsdien een paar grote verbouwingen heeft ondergaan. Een gaaf bewaard onderdeel uit de eerste bouwphase is de kap met gekromde grenenhouten spantbenen, tussenspanen, vliering en een oorspronkelijk hijswiel. De houtconstructie is zorgvuldig geconstrueerd met nauwkeurige verbindingen en eiken onderdelen op de meest vochtbelaste plekken. Uit de kleurstellingen en bouwsporen op de oude grenenhouten balken -met ojiefvormige consoles- kon de indeling van enkele bouwlagen worden achterhaald. Ook de latere wijzigingen kwamen hierdoor duidelijk in beeld. Zo bleek een grote verbouwing van het interieur in de 18de eeuw. Bij die fase werden o.a. een insteek ingebouwd en de bestaande trap in het voorhuis verwijderd en vervangen door het huidige, gesneden exemplaar in Lodewijk XV stijl. Deze trap kwam in het nieuwe trappenhuis grenzend aan de binnenplaats en ontsloot zowel de niveau's in het voor- als in het achterhuis. De insteek werd overigens in 1899, bij de volgende grote verbouwing, weer gesloopt. Van die derde grote bouwphase zijn de blauwdrukken bewaard met daarop ondermeer aangegeven de kamer ensuite en de deuromlijstingen in neo-renaissancestijl.

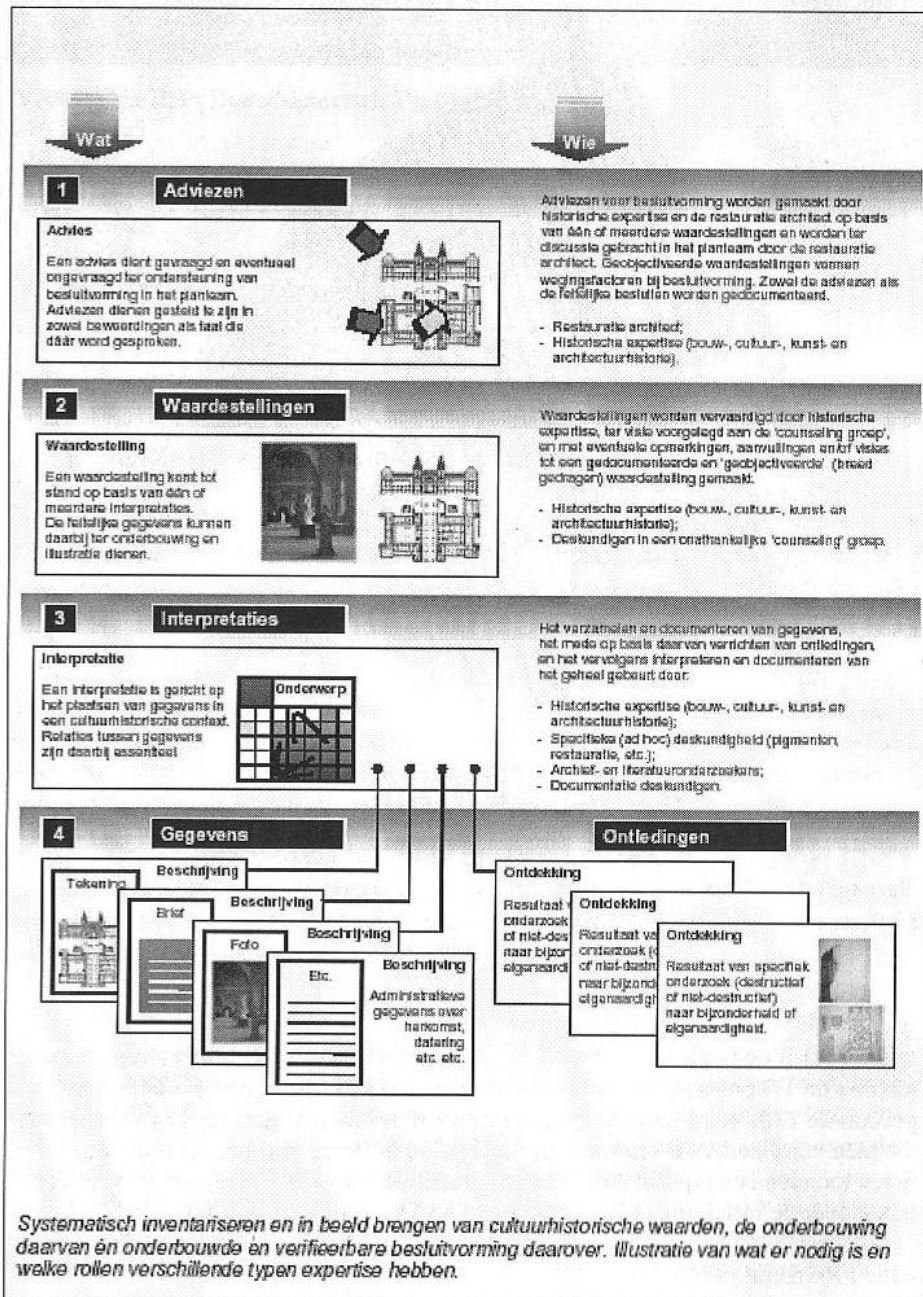
Gedurende de restauratie werden interessante vondsten gedaan. Onder de grenenhouten vloerdelen op de bel-etage kwam bijvoorbeeld een dik schelpenpakket tevoorschijn. Vermoedelijk de onderlaag van een natuurstenen vloer, waarvan bij de

Herengracht 49 Amsterdam. 3-Dimensionale weergave van een deel van de kapconstructie. (Tekening Jorrit van Essen en Martijn van Velzen)

schouwpartij nog enkele stukken rode Ölandsteen bewaard bleven. Verrassend waren ook de 17de-eeuwse plavuizen op de binnenplaats, die onder de marmeren tegels uit de 18de eeuw werden aangetroffen. Of de waterkelders en de loden buizen die men vond onder de vloer van het souterrain in het achterhuis. Kortom, beide heren toonden een typisch Amsterdams grachtenpand waarvan de details veel vertellen over de inrichting en het functioneren van zo'n woon- pakhuis.

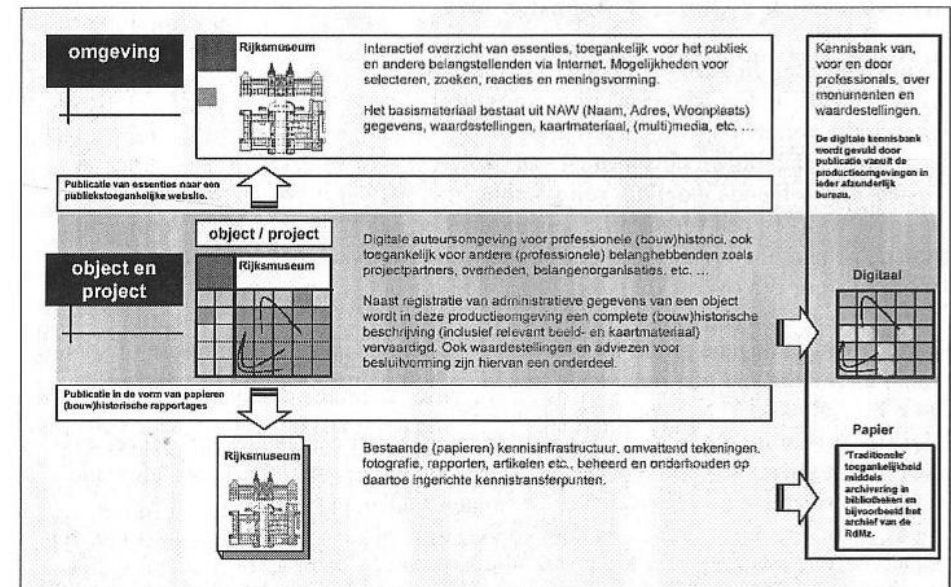
Albert Reinstra

Cultuurhistorische waarden in een innovatief 'gedachtegoed' - Leo Hendriks

Na de pauze presenteerde Leo Hendriks van de Rijksgebouwendienst de bevindingen van zijn zoektocht naar een 'gedachtegoed' dat leidt tot een structureel en methodologisch verantwoord omgaan met cultuurhistorische waarden bij veranderingen aan ons cultureel erfgoed. Uit ervaringen is gebleken dat het rekening houden met cultuurhistorische waarden in de praktijk vaak tegenvalt. De bouwhistorische waardestellingen en adviezen bereiken managers, besluitvormers en projectarchitecten maar moeizaam en zijn vaak beschouwend en niet gericht op het nemen van ontwerpbeslissingen.

Met deze problematiek in het achterhoofd en het 'Nieuwe' Rijksmuseum ('het belangrijkste Nederlandse monument van de 19de eeuw') als concrete case study ging Leo aan de slag. Hij bedacht een informatiesysteem waarin de cultuurhistorische waarden procesmatig zijn ingebed en daardoor structureel aandacht krijgen, en communicatie een belangrijke rol speelt. Een wezenlijk onderdeel van die communicatie is het 'vertalen' van informatie naar de taal van de gebruiker. Om het systeem voor iedereen, van geïnteresseerde leek tot professionele onderzoeker of ontwerper – waar ook ter wereld-, toegankelijk te maken is het internet de werkomgeving.

Bovenstaand schema geeft een conceptuele beschrijving van het ondersteunend systeem voor het omgaan met cultuurhistorische waarden. Afbeelding uit: L. Hendriks, *Innovatief (bouw)historisch onderzoek*, conceptnota RGD 13-11-2002.

Leo's model wordt gevormd door vier lagen. De onderste laag –vier- bestaat uit objectieve beschrijvingen van objecten, ruimten, archiefstukken en vondsten. Deze worden in de derde laag geïnterpreteerd om vervolgens in de tweede laag uit te monden in een waardestelling, waarover in de hoogste laag een advies (door architecten, architectuur- bouw- kunsthistorici e.d.) wordt gegeven bestemd voor en ter ondersteuning van de besluitvorming. (zie schema)

De uitwerking van dit proces naar een werkbare omgeving op internet vereist een geavanceerde techniek. Snelheid, vernieuwen, up-to-date zijn, overal kunnen inloggen, linken of bijvoorbeeld het aanbieden van bronnen in een hoge resolutie zijn maar enkele problemen. De indrukwekkende kennisbank -in de vorm van een open systeem- biedt enorm veel mogelijkheden, maar riep bij de aanwezigen ook nog veel vragen op. Hoe hou je bijvoorbeeld de dynamiek erin, blijft de vullingsgraad constant en de kwaliteit op peil?

Albert Reinstra

Bouwhistorisch Platform 25 Augustus 2004

Trapelementen in Leidse huizen - Edwin Orsel

Leiden kende in de 17de eeuw grote stadsuitbreidingen (1611, 1644, 1659). Bouwhistorische verkenningen gedurende de laatste jaren brachten nieuwe inzichten wat betreft de inrichting en huisvormen van de Leidse woonhuizen. In het algemeen bestaat een volgende indeling: een voorhuis met halfverdiepte kelder, een onverwarmde voor- en een verwarmde achterkamer en een spiltrap naar de verdieping. Aan de achterkant bevindt zich een keukengebouw, eventueel verbonden met het voorhuis door een overdekte gang. Deze indeling hebben bijvoorbeeld het 'wevershuis' Oranjegracht 91 (1659) en Oude Singel 218 (1611). Vaak zijn de spiltrappen van de begane grond tot aan de zolder behouden, of zijn er resten of sporen van. Een houten spil met ingepende treden en houten nagels komt bijvoorbeeld voor bij Aalmarkt 1, Nieuwe Rijn 105 (1659).

Het ziet er naar uit dat in de 17de eeuw de trappen met een stenen spil geprefabriceerd in de huizen werden ingebracht. Sterke aanwijzingen voor de prefabricatie zijn het profiel aan de voorzijde van de houten treden, dat doorloopt tot aan de muur, en dat de treden vaak niet lang genoeg zijn en passend zijn gemaakt met een toegevoegd driehoekig stuk hout. Het aantal treden en de breedte is overal gelijk, wat ook op standaardisatie van het werkproces wijst. Een voorbeeld is de trap van Levendaal 135 (1659) waar de treden in de stenen spil zijn gepend en met gesmede nagels in de kozijnspinning van de kelderdeur zijn vastgezet. De treden zijn van grenen en de stootborden van eikenhout. De spil is rond van vorm.

Edwin toonde ook enkele afwijkende voorbeelden: Hooglandse Kerkgracht 14 heeft een hergebruikte trap, bij Oude Rijn 218 is de eiken trap 16de-eeuws, Rapenburg 103 bezit een 8-hoekige, vrijstaande spil, etc.

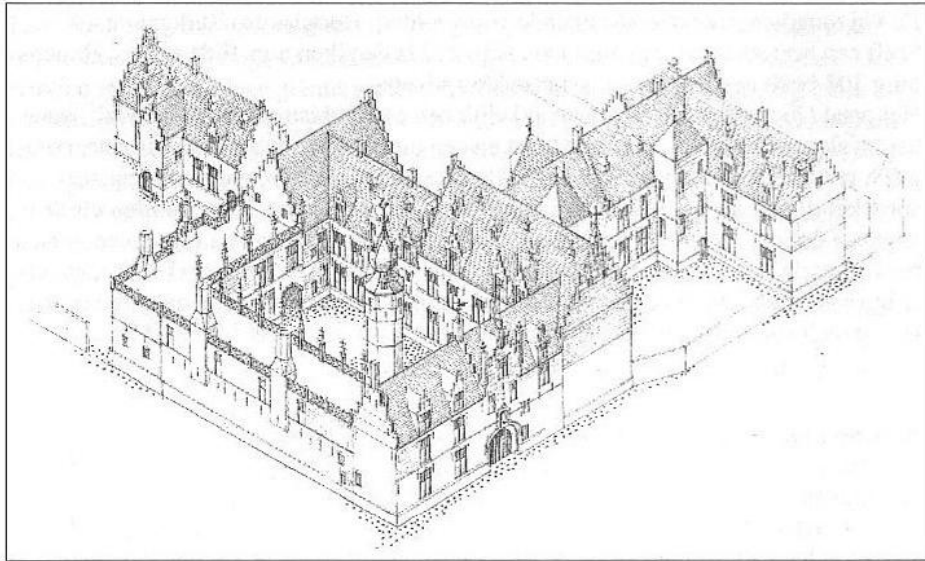
Het pand Oude Rijn 166 leek aanvankelijk een cultuurhistorisch 'niemendal', maar het bleek inwendig wel een houtskelet en een oude kap te hebben, dendrochronologisch gedateerd op het voorjaar 1585. De eiken trap met vierkante spil was oorspronkelijk ingesloten in halfsteens muren met op de hoeken houten stijlen als dragers van de trap; de aanwezige moerbalk is ingepend in de spil en is met een korbeel afgeschoord; andere gaten in de spil verwijzen naar de oorspronkelijk ingezette bovendorpels van twee deuren. Een dergelijk stenen trappenhuis met houten stijlen op de hoeken bevond zich bijvoorbeeld ook in Botermarkt 11 (na 1594).

Kijk op plat - Maurits Kok

Maurits heeft voor zijn HBO opleiding bouwkunde in Utrecht een afstudeerscriptie geschreven over het Hollandse platte dak en gaf hierover een Powerpoint presentatie. Het onderzoek was ingedeeld in overzichtelijke onderwerpen, 1. Doelstellingen en methoden van het onderzoek, 2. Functie en gebruik (wat is een plat dak, de voor- en nadelen, de toepassing bij kastelen, landhuizen, woonhuizen, utiliteitsgebouwen, hoogbouw etc.), 3. Techniek (diverse constructies, materiaal, met name bitumineuze dakbedekking, isolatie), 4. Esthetische aspecten (de opkomst, vanaf de renaissance als statussymbool, bezwaren midden 19de eeuw, herontdekking functionalisme), 5. Problematiek (wateraccumulatie en kans op lekkage).

De spreker gaf een overzicht met voorbeelden van met gedroogde, opgestapelde bakstenen bouwsels in het gebied van de Eufraat en Tigris uit 2500-2000 v. Chr. tot het eind van de 20ste eeuw met constructies in staal en glas in functionalistische en postmoderne stijl. In Nederland bestaat er al een lange traditie van het bouwen met platte daken, zie het kasteel Schoonouwen (circa 1261) met een afwerking in tras. De eerste metalen dakbedekking is vermoedelijk net na 1500 toegepast. Bijvoorbeeld koper bij het Markiezenhof in Bergen op Zoom (1512) en met lood bij Het Platte Huys te Amsterdam (Nieuwezijds Achterburgwal, circa 1538). Een woonhuis met plat dak is te herkennen op de kaart van 1544 van Cornelis Anthonisz. Vanaf de 17de eeuw worden dakterrassen en semi-platte daken gangbaar, zoals blijkt uit de kaart van Balthazar Florisz (1625). Uit 1618 dateert een octrooi op de eerste bitumineuze dakbedekking en vanaf 1770 worden zinken dakbedekkingen toegepast, zie bijvoorbeeld het stadhuis van Amsterdam (1818). Een octrooi op een eerste vorm van dakpapier dateert uit 1787. Door de steeds verbeterde en goedkopere dakbedekkingstechnieken zoals dekking met dakpapier neemt de constructie van panden met platte daken een grote vlucht.

Dit op zich interessante onderwerp 'platte daken' bleef nog enigszins onderbelicht door de strakke aanpak van de lezing, waarin slechts de hoofdlijnen werden aangeept en in verhouding maar weinig voorbeelden (plaatjes) werden getoond.

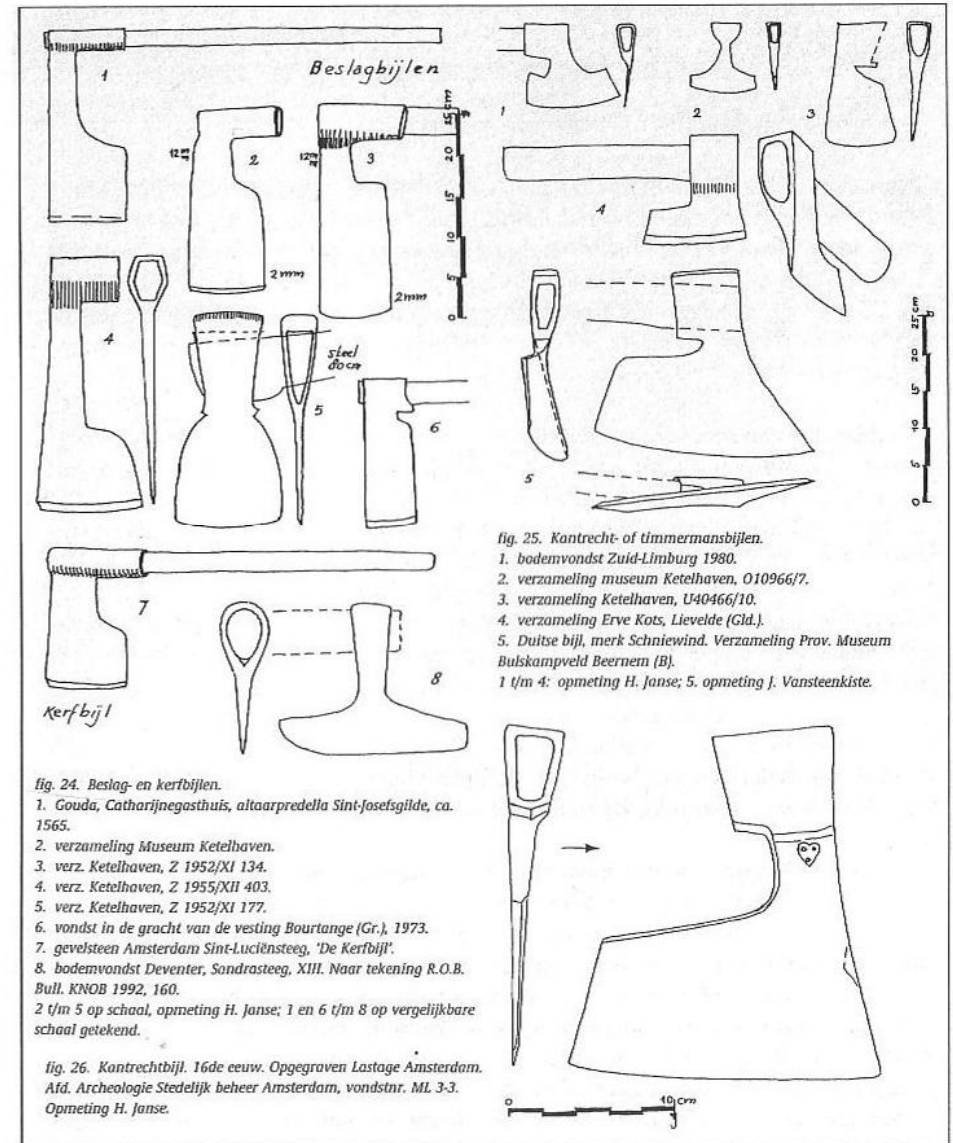

Vogelvlucht-reconstructie van het Markiezenhof te Bergen op Zoom in omstreeks 1515. De galerij met het platte dak werd in 1512 aangelegd. Het dak was gedekt met koper, dat al in 1525 werd vervangen door daktegels in tras. Deze voldeden echter helemaal niet en werden nog dat zelfde jaar door lood vervangen. (Tekening uit: Bergen op Zoom, gebouwd en beschouwd, Alphen a/d Rijn 1987.)

Het gebruik van de beslagbijl - Dirk de Vries

Wij kennen de beslagbijl van afbeeldingen op bijvoorbeeld glas-in-lood, prenten of uit de literatuur. Door het verwerken van hout in de zaagmolen of met de zaag is in de loop van de 17de eeuw in onze gebieden het werken met deze specifieke bijl overbodig geworden. Sporen van het werken met de beslagbijl zijn zeldzaam maar bijvoorbeeld nog zichtbaar op het naald- en dennenhout in de kap van de Janskerk te Utrecht (dendro 1279). Opvallend is dat de houtbewerkingstechniek met o.a. de beslagbijl nog steeds wordt toegepast in Tjechië. Dirk zag dit op een congres in Trest van de organisatie Archiss. Hij toonde door middel van dia's hoe bij een boomstam eerst met enkele slagen van de beslagbijl de schors werd verwijderd. Vervolgens werd met een smetdraad een rechte lijn uitgezet waarna de ronde boomvorm in hoog tempo tot een vierkante balk wordt bewerkt. Karakteristiek bij de bewerking zijn de dwarskeepjes om de 50cm Deze kepen voorkomen dat het hout splijt bij het kantrechten. De snelheid en vaardigheid van de houthakkers met de grote en kleinere beslagbijlen waren voor Dirk een openbaring. Het gemak waarmee pengaten, zwaluwstaart- en andere verbindingen werden gemaakt was verbazingwekkend aldus Dirk.

Elisabeth Stades

Beslag-, kerf-, kantrecht- en timmermansbijlen. Zie H. Janse, 'Van aaks tot zwei', RV bijdrage 19, SDU, Den Haag 1998.

SBN donateursdag Nijmegen

23 oktober Nijmegen, SBN Donateursdag 2004

De afgelopen jaren is in opdracht van de gemeente Nijmegen, onder leiding van Hettie Peterse, grootschalig bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd, waarbij ruim driehonderd panden in de binnenstad betrokken zijn geweest. Dit onderzoek heeft zijn weerslag gevonden in het boek 'Verborgen Verleden, Bouwhistorie in Nijmegen'. Ter gelegenheid van de afronding van het onderzoek en om het verschijnen van het boek luister bij te zetten, was de SBN uitgenodigd om haar donateursdag dit jaar in Nijmegen te houden.

Dat deze dag een succes was, bewees het grote aantal belangstellenden dat naar Nijmegen was afgereisd. De studiedag vond plaats in de ING-zaal van het concertgebouw De Vereniging aan het Keizer Karelplein. De dag werd geopend door Jan van Niekerk, voorzitter van de SBN. In grote lijnen schetste deze hoe de bouwhistorie zich de afgelopen jaren heeft ontwikkeld. Een afname van gemeentelijke subsidies betekent in veel gevallen dat er gesnoeid wordt in het bouwhistorisch onderzoek. In dat kader is het initiatief van de gemeente Nijmegen te prijzen en zouden meer gemeenten hier een voorbeeld aan moeten nemen, zo stelde Van Niekerk. Het bouwhistorisch onderzoek dat de afgelopen jaren op systematische wijze is uitgevoerd, heeft het vermoeden bevestigd dat ook in deze stad achter veel van de twintigste-eeuwse gevels nog oudere, middeleeuwse panden schuil gaan. Als oudste stad van Nederland kan Nijmegen zich niet alleen beroepen op een rijk archeologisch verleden, maar mag zij zich zeker ook als historische stad op de kaart zetten.

Doel van het bouwhistorisch onderzoek in Nijmegen, zo formuleerde Van Niekerk, is het beleefbaar en zichtbaar maken van de cultuurhistorische waarden in de binnenstad. Getracht is dit doel te bewerkstelligen door enerzijds de bouwhistorische kennis over de stad te vergroten en anderzijds deze kennis ook op praktische wijze te benutten. Een voorbeeld van het uitdragen van deze kennis is bijvoorbeeld de fototentoonstelling in de stad die is gekoppeld aan het boek 'Verborgen Verleden'. Bij de verschillende panden die in het boek besproken worden, zijn panelen geplaatst met een korte tekst, gecombineerd met historische foto's of ander beeldmateriaal. Zo wordt getracht de historische stad, die nog vele geheimen uit het verleden heeft prijs te geven, onder de aandacht van het grotere publiek te brengen.

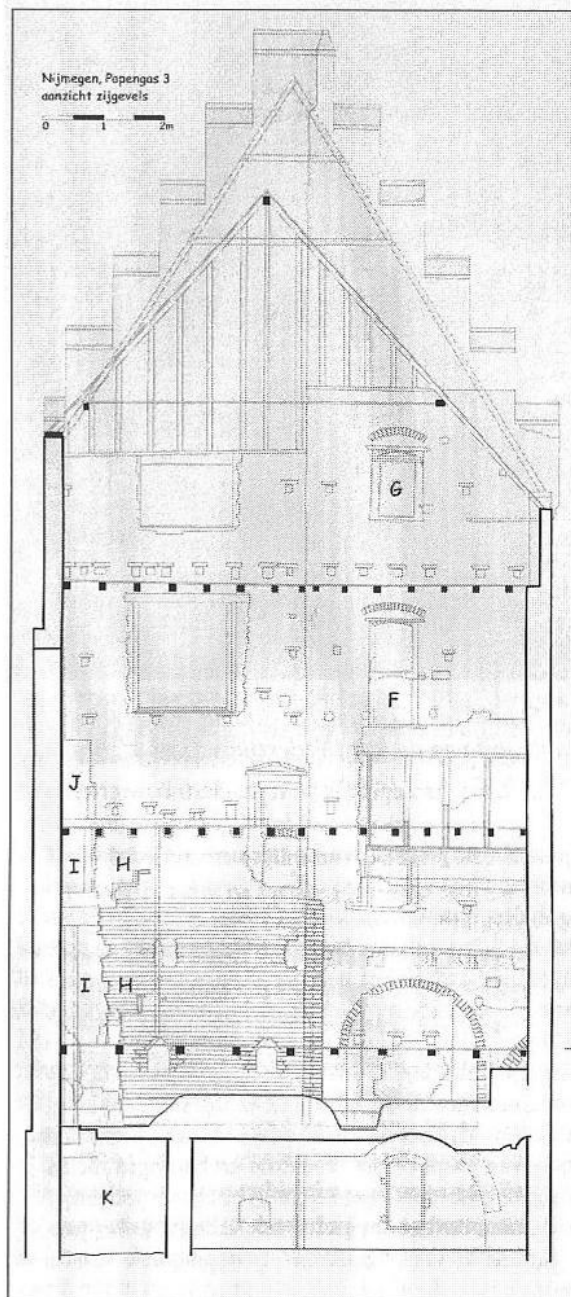
Na Jan van Niekerk, ging het woord naar Hettie Peterse, namens de gemeente Nijmegen gastvrouw van deze dag en projectleider van 'Verborgen Verleden'. Nadat in kort bestek de totstandkoming en het verloop van dit project werd geschetst, werd het eerste exemplaar van het boek aangeboden aan wethouder P. Depla, Wet-

Eén van de groepen bij de Latijnse School uit 1544 aan het Sint Stevenskerkhof. In het fries van dit pand, gebouwd in de stijl van de late 'Nederrijnse Gotiek' zijn in het Latijn de 10 geboden weergegeven. (Foto A. Reinstra)

houder van Ruimte, Wonen en Sport. Deze preefde de wijze waarop met de relatief jonge discipline bouwhistorie een brug wordt geslagen tussen de meer traditionele monumentenzorg en de archeologie. Het behoud van het cultureel erfgoed speelt zich niet af in een ivoren toren, zo stelde hij, telkens weer moet er contact gezocht worden met de stad. Een belangrijks thema daarin is het zichtbaar maken van het werk van monumentenzorg. Kennis moet worden uitgedragen en worden gedeeld in de stad.

Het tweede exemplaar van 'Verborgen Verleden' werd aangeboden aan de heer Asselbergs, directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Na enkele woorden van lof, blikte deze kort even in de toekomst, waarin met het samengaan van de RDMZ en het ROB het nodige op stapel staat. Waar de archeologie mede onder invloed van Malta een duidelijke plek heeft gekregen in het bouwproces, dient ook de bouwhistorie binnen de nieuwe dienst een duidelijk kader te krijgen. Het derde exemplaar werd uitgereikt aan de heer Th. Peters, gedeputeerde van de Provincie Gelderland.

Hierop volgde een rijk programma aan lezingen, in de middag gevolgd door een rondgang langs verschillende monumenten. In de lezingen was getracht enkele aspecten van de Nijmeegse bouwhistorie uit een te zetten, waarbij het accent met name lag bij de vroegste bebouwingsfase van de stad.

De eerste bijdrage was van Jan Thijssen, de stadsarcheoloog die vanaf het prille begin bij de archeologie in Nijmegen betrokken is geweest. Centraal in zijn verhaal stond de vroegmiddeleeuwse bebouwing in Nijmegen. Zijn artikel in het boek vormde de aanleiding om de in de loop der jaren vergaarde gegevens uit de literatuur, van opgravingen van de ROB en de gemeente Nijmegen en uit onderzoeken van de Stichting Stadsarcheologie op een rijtje te zetten. Het resultaat is zeer verrassend: het geeft een overzicht van maar liefst 47 geheel of gedeeltelijk in natuursteen opgebouwde huizen daterend uit de twaalfde en dertiende eeuw, een aantal dat veel groter is dan tot nog toe werd aangenomen. Niet

Binnenaanzicht van de 14de-eeuwse westgevel van Papengas 3. (Tekening R. Glaudemans 2004)

alleen langs de Grotestraat en aan de meeste van haar zijstraten zijn fragmenten van deze stenen bebouwing aangetroffen (kelders, muurresten). Ook in het hoger gelegen deel van Nijmegen, bijvoorbeeld rond de Eiermarkt zijn sporen van dergelijke huizen gevonden. Het beeld van het middeleeuwse Nijmegen dat op basis van deze nieuwe gegevens ontstaat is heel nieuw beeld en toont een trotse handelsplaats met een stedelijk karakter.

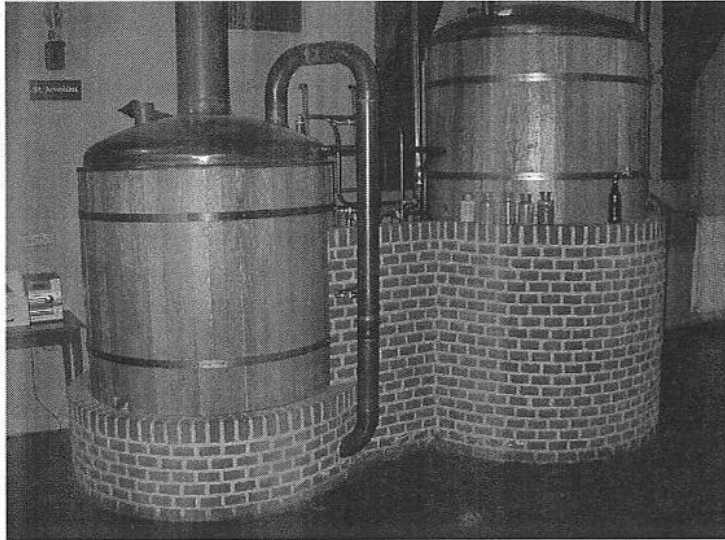
De volgende spreker, Ronald Glaudemans, sloot met zijn onderwerp goed aan op de vroege stenen huizen van Jan Thijssen. Onderwerp van zijn lezing was het huizencomplex aan de Lange Hezelstraat 46-48 en 50-52, gesitueerd op de hoek van de Lange Hezelstraat en de Papengas. Deze huizen zijn door Ronald Glaudemans uitputtend onderzocht en gedocumenteerd, hetgeen gereult heeft in een boeiend verhaal voorzien van zeer fraaie documentatietekeningen.

Tot de oudste kern behoort het dwarshuis aan de Lange Hezelstraat. Daterend uit de veertiende eeuw vormt dit huis één van de oudst nog bovengronds bewaard gebleven bakstenen huizen in Nijmegen. De westelijke trapgevel is nog vrijwel geheel intact, inclusief alle sporen van schouwen, oude vloerniveaus en daklijnen en dichtgezette kaarsnissen. Bijzonder is het feit dat deze tweeënehalf steens dikke muren, opgemetseld in Vlaams verband, waren opgebouwd als kistwerk; een metseltechniek die in de periode na de Romeinen slechts bekend is van de allervroegste stenen huizen. Een ander vroeg kenmerk vormen de hoge smalle balkkopgaten die hoogstwaarschijnlijk samenhangen met een enkelvoudige dennenhouten balklaag. Het pand was oorspronkelijk voorzien van een sporenkap. Drie dennenhouten sporen van deze kap zijn tijdens het onderzoek teruggevonden in de zestiende-eeuwse kapconstructie van het achterhuis. Deze sporen zijn dendrochronologisch gedateerd in 1303 en 1306 en geven een goede indicatie van het bouwjaar van dit dwarshuis.

Tot de verrassingen van het recente bouwhistorisch onderzoek behoren ook de panden Eiermarkt 18 en Ganzenheuvel 71, gepresenteerd door Peter Boer. Tijdens het onderzoek in de zomer van 2003 werd in de achtergevel van Eiermarkt 18 een stuk muurwerk aangetroffen, voorzien van een uitkragend spitsboogfries. Dit zeer tot de verbeelding sprekende stukje muur groeide in de media uit tot een volledig middeleeuws stadskasteel, voorzien van borstwering, kantelen, schietspleten en arkeltoertjes op de hoeken. Op grond van de stilistische overeenkomsten met de vormgeving van kastelen werd direct een verdedigbare functie aan dit huis toegekend; het zou gaan om een versterkt huis in de binnenstad. Maar hoe verdedigbaar waren deze huizen eigenlijk of moet hier een andere betekenis aan worden gegeven? Aan de hand van een reeks voorbeelden uit andere steden, waaronder Utrecht, toonde Peter Boer aan dat toepassing van een dergelijke elementen eerder duiden op een symbolische of decoratieve functie dan op de verdedigbaarheid van deze woningen. Vooral bij de welgestelde stadselite vonden deze tekenen van status en macht veel navolging. Een reeds bekend voorbeeld was het pand Burchtstraat 90. Naast Eier-

markt 18 kan ook het pand Ganzenheuvel 71 hier aan worden toegevoegd; hier is in de achtergevel de borstwering hoogstwaarschijnlijk nog aanwezig.

Het laatste woord werd gegeven aan Jan van der Hoeve. Zijn verhaal concentreerde zich op het bouwblok gelegen tussen de Lage Markt en de Waalkade. Tot op heden was er weinig bekend van de oudste geschiedenis dit markante stukje bebouwing. De woningen dateren merendeels uit de vijftiende en zestiende eeuw. Gebouwd op het tracé van de middeleeuwse stadsmuur fungeerden deze huizen als stadsverdediging, een functie die zij tot ver in de negentiende eeuw hebben gehad en die bepalend is geweest voor de bouwgeschiedenis van deze huizen. Zo was het tot verboden om deuren en andere doorgangen in de gevels aan de Waalkade aan te brengen en waren de vensters op het laagste niveau voorzien van diefijzers. Veel van de thans aanwezige gevelindeling dateert om die reden uit de late 19de en 20ste eeuw.

De brouwketels van de brouwerij in de commanderie van de St. Jan. (Foto A. Reinstra)

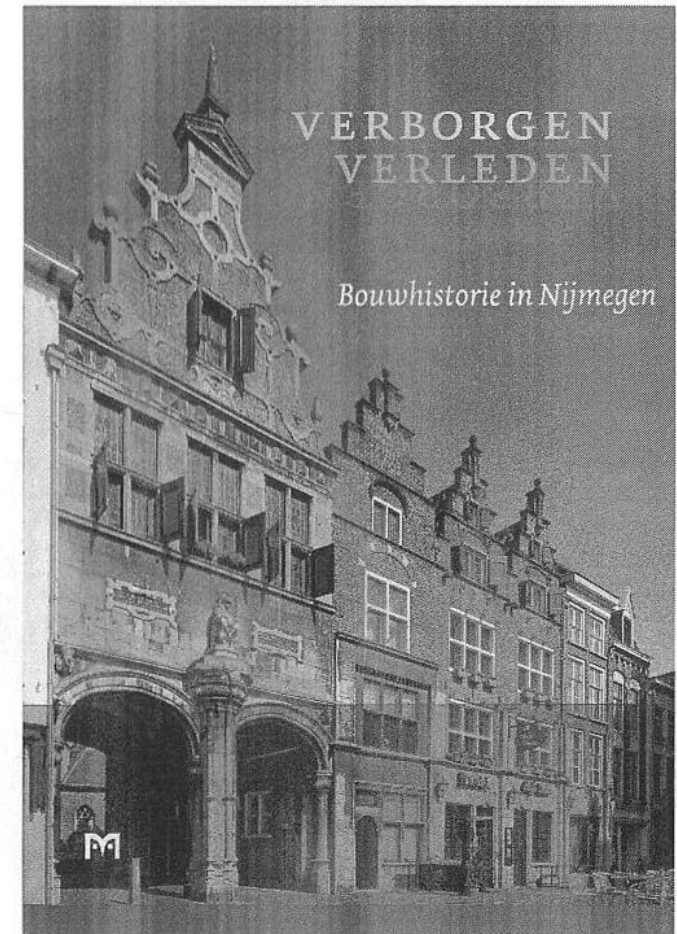
Onderzoek van de panden afzonderlijk bracht ook andere boeiende details aan het licht. Dendrochronologisch onderzoek van een aantal balklagen en kapconstructies heeft een verdergaand inzicht gegeven in de toepassing van bepaalde constructies. Zo blijkt het 'Nijmeegs spant' of 'tussenbalkjuk' in ieder geval gedurende de hele vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw te zijn toegepast. Ook zijn enkele fraaie consoles met laatgotische peerkraalprofielen en enkele met een renaissance-detailering nauwkeuriger gedateerd.

Na een uitstekend verzorgde lunch, werd iedereen uitgenodigd om in kleine groepjes een rondgang door Nijmegen te maken en de Valkhofkapel, het Cellenbroedershuis, de Latijnse School, de kelders van het stadhuis, een van de woningen die oorspronkelijk deel uitmaakte van de Lakenhal en enkele woonhuizen langs de Grote Markt en de Lange Hezelstraat te bezoeken.

De dag werd afgesloten in de brouwerij "De Hemel in de Commanderie van St. Jan, waar we op warme en bourgondische wijze werden onthaald.

Agnes Hemmes

'Verborgen Verleden Bouwhistorie in Nijmegen'. Een aanrader voor professionals, liefhebbers en leken.

AHF Congres Wuppertal

Snuffelen aan jongere bouwkunst: het AHF-congres in Wuppertal

Hoewel één van de grotere steden van Duitsland, bestaat de nederzetting Wuppertal eigenlijk niet. Bij de rand aangekomen lost de naam namelijk op en dient de reiziger te kiezen uit Elberfeld of Barmen, -wie heeft daar ooit van gehoord?- hoewel ieder oord meer dan 100.000 inwoners telt. Omdat ze geen zin hadden in een fusie, hield men tot in de twintigste eeuw hardnekkig vast aan een eigen raadhuis, politiebureau, schouwburg, rechtbank, station, enz., de één liefst nog groter dan de andere omdat ze niet voor elkaar onder wilden doen. 'Extern management' wist evenwel een ongekend, 13,3 kilometer lang infrastructureel werk te smeden waarop men nog steeds van beide kanten verliefd is: der Schwebebahn (afb.). De tramstellen, als men die zo mag noemen, hangen aan een eindeloze monorail, bevestigd aan 472 geklonken, stalen jukken met een totaalgewicht van 19.200 ton. Er zijn nog enkele oude stations -waarvan het behoud ter discussie staat- en een herstelde 'Kaiserwagen', genoemd naar Kaiser Wilhelm II die het voor ideaal gehouden ontwerp van Eugen Lange in het jaar 1900 feestelijk opende. Het licht gebogen parcours volgt voornamelijk de diep daaronder liggende loop van de Wupper. "Über die Wupper gehen", is een beladen uitdrukking in Duitsland, waarmee zoiets als zelfmoord wordt bedoeld. Of die gang met de opgedrongen samenwerking te maken heeft, of met de kans op vergiftiging door het sterk vervuilde rivierwater, laten we in het midden.

Met twee andere Nederlanders, wat Zwitsers, Belgen en 70 Duitsers was de Arbeitskreis für Hausforschung (AHF) te gast bij de organiserende Westfaalse monumentenzorg die in ruim vier dagen een tjokvol programma afwerkte. Raakvlak met de door Peter Nijhof vastgelegde Tagung van de Arbeitsgruppe Industriedenkmalpflege (RDMZ Nieuws 15.10) was de bij ons gepresenteerde lezing van Ronald Stenvert over de Twentse industrieel architect Beltman. De bijdrage van ondergetekende paste in de sessie van het Tagungsthema: Bürger auf dem Land. De Zierikzeese burgemeester Willem Simonsz. had in de 16de eeuw namelijk diverse potjes op het vuur staan: hij investeerde in land, huizen, waterwerken en zoutwinning en gaf opdracht om een boerderij te bouwen op pas ontgonnen land in Cromstrijen (ZH)(zie Jaarboek MZ 2003, 203-211). Omdat hij geen boer was en op grote afstand de landinrichting en nieuwbouw moest instrueren, werd een contract van 24 pagina's opgesteld, het oudste boerderijbestek voor zover bekend. Via een bewaard gebleven testament weten we wat hij nog meer bezat en waar hij woonde, namelijk in een dubbelpand aan de haven van Zierikzee. Dat Willem in 1557 temidden van vorsten en edelen in de St. Goedelekathedraal te Brussel begraven ligt, zegt ook iets en heeft waarschijnlijk te maken met advisering voor het graven van het kanaal

Wuppertal. De Schwebebahn uit 1900. (Foto D.J. de Vries)

Brussel-Willebroek, destijds een zeer omvangrijk waterbouwkundig werk.

Het Wuppertal is een oud, industrieel gebied met dorpjes en tot ver in de 19de eeuw een agrarisch landschap (afb.). Hierin liggen overeenkomsten met Twente, de Achterhoek en andere industriële streken die in Nederland overigens later tot bloei kwamen. Interessant was de excursie naar het nog steeds bestaande 'stamhuis' van de industriële familie Hakort, een 17de-eeuwse boerderij die tot voor kort nog als zodanig dienst heeft gedaan. Ondanks de aanwezigheid van een chique 18de-eeuwse paleis op hetzelfde terrein gaf men de voorkeur aan het wonen in de boerderij waar steeds één van de zonen het oude beroep bleef uitoefenen. De situatie doet denken aan de legendarische Jan van Heek, stichter van het Rijksmuseum Twente en bewoner van Kasteel Bergh, die het liefst op klompjes en plat Twents keuvelend door zijn gigantische textiel fabrieken liep. We kennen Harkort (een andere tak) als de bouwers van de destijds grootste boogbrug van Europa, namelijk van de betreunde spoorbrug bij Culemborg (1868).

Verrassend was ook het bezoek aan een moderne Siedlung, het villawijkje Hohenhof genaamd, in Hagen-Ernst waar zich een puntgave, thans museale villa van Hen-

Haus Hakort in Hagen-Westerbauer. Frontaal het Neues Haus uit 1756-1757, rechts de oude boerderij. (Foto D.J. de Vries)

ry van de Velde uit 1907-'08 bevindt, naast kleinere exemplaren van Peter Behrens, Jan Lauwericks, e.a. Het initiatief daartoe ging uit van een 'verlicht' industrieel Karl Ernst Osthaus in een poging mooiere en betere huizen te maken. Voor de gemiddelde arbeider waren zulke onderkomens niet weggelegd, zij het dat het sociaal bewustzijn ook hier tot ontwikkeling kwam. De grootste straat in Barmen is vernoemd naar de voormalige plaatsgenoot Friedrich Engels. Hoewel zijn eigen huis gesloopt is, kan men het woonhuis van zijn grootvader –eveneens industrieel– als museum nog bezoeken. Het gaat om een royale villa uit de tweede helft van de 18de eeuw die op streekgebonden wijze uitwendig met leien is bekleed. Inmiddels is dit oudere museum gekoppeld aan de achterliggende fabriek, nu prachtig ingericht als Museum für Frühindustrialisierung waar we door Bürgermeisterin Ursula Schulz werden onthaald.

Het ging tijdens de Tagung ook over arbeiderswoningen die gemiddeld in een minder goed bewaarde staat verkeren. In de buurt van Keulen bevinden zich uitgestrekte bruinkoolvelden. Barbara Rinn bracht een interessant exposé over een Werksiedlung im rheinischen Braunkohlenrevier. Opmerkelijk hoe 'boertig' de opzet daarvan nog is in de 19de eeuw: het gaat om lage huizen, ieder met een lapje grond waarop aan de achterzijde een stal stond waar de arbeider een varken en een schaap hield. De winning van bruinkool gold als zwaar en onregelmatig, zoets al bij ons de kleiwinning voor de baksteenindustrie. Omdat alleen mensen van het platteland dit werk wilden verrichten, zochten de industriëlen naar middelen om het personeel aan zich te binden en zorgden zij voor de bouw van deze 'geschakelde woningen' met achterliggende mini-boerderij. Ben Olde Meierink, ook in Wuppertal aanwezig, merkte op dat hij soortgelijke woningen uit Twente kent.

Met deze Tagung zijn we met de bouwhistorie aan de rand van de jongste tijd, d.w.z. de 20e eeuw beland. Dat werd hoog tijd, want in toenemende mate is er behoefte aan onderzoek plus waarstelling van gebouwen die volgens moderne, industriële principes ontworpen en gebouwd werden. Kunsthistorici ontdekten eerder de high-lights –inmiddels beschermd als monumenten– maar er staat nog zoveel soms minder ogende architectuur waarmee we niet goed raad weten en waarvoor wellicht andere beschermingscriteria ontwikkeld moeten worden (zie ook PIE).

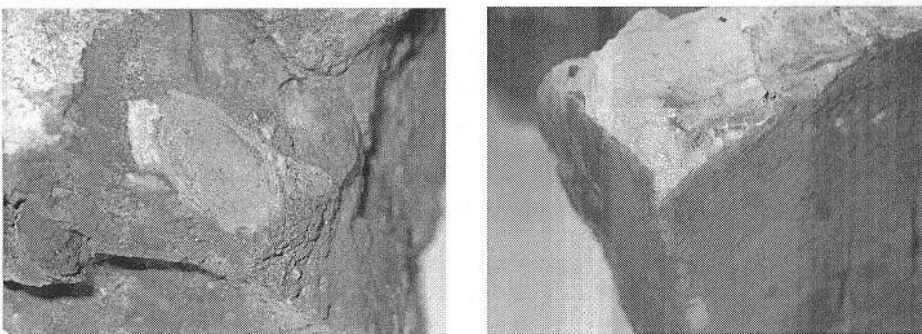
Het voordeel van een Tagung dicht bij huis (twee en een half uur met de trein), is dat er relatief veel overeenkomsten met de algemene omstandigheden en het bouwen te vinden zijn, evenals met de taal. Hier spreekt men in plaats van Schiefer over laien en het Insel in de Wupper is een eiland. Benieuwd wat er volgend jaar te halen valt, als we van 3 tot 8 oktober in Cluny discussiëren over 13de-eeuwse huizen in Europa.

Dirk J. de Vries

'Couleur locale'?

Over baksteen is en wordt veel geschreven. Recent verscheen in *Monumenten & Archeologie 3* van de gemeente Amsterdam nog een artikel van de hand van de stadsarcheoloog Gawronski over deze 'Bouwstenen van Amsterdam', en in voorbereiding zijn publicaties van de bouwhistorici Jan van der Hoeve en Gabri van Tussenbroek over dit onderwerp. Naast de gebruikelijke informatie over dateringen, formaten en metselverbanden komt in de literatuur ook de klei en kleur meestal wel even ter sprake. Toch wordt dit laatste aspect, de kleur, nergens echt uitgediept. Zo geven auteurs geen afdoende verklaring voor een verschijnsel dat je in Friesland – en ook Noord Holland – zeer regelmatig aantreft. In het zuidwesten van het voormalige Westergo (globaal het gebied ten westen van de lijn Leeuwarden – Lemmer) worden veel vroege bakstenen namelijk gekenmerkt door een egaal gele kern met een rode buitenhuid. Soms is die buitenkant flinterdun en lijkt het net alsof er een rode waas overheen ligt, soms ook is de buitenschil wel enkele millimeters dik. De ene keer lijkt het alsof de stenen van kalkrijke klei voor het bakken in een papje van ijzerhoudende klei zijn gedoopt, de andere keer is het net alsof ze na het vormen even zijn 'gezand' in ijzerhoudende kleipoeder om het vocht weg te nemen. Het omgekeerde komt ook voor. Zo heb ik ook stenen gesignaleerd die aan de binnenzijde paarsrood zijn en aan de buitenkant van een geel laagje zijn voorzien. Wat is nu de oorzaak van deze verschijnselen? Heeft het te maken met de soort klei, is het een gevolg van een al dan niet bewust onderdeel uit het vormingsproces van baksteen, of heeft het te maken met het bakproces, waarbij gedacht moet worden aan de gevolgen van temperaturen en de soort brandstof (hout, turf)? Een goede verklaring heb ik nog steeds niet gevonden, wellicht zijn er deskundigen onder ons die mij verder op weg kunnen helpen. Voor reacties zie het redactieadres.

Albert Reinstra

Links, een geel gebakken schelp ingesloten in een paarsrode baksteen. Rechts, een gele baksteen met een rode buitenkant. (Foto's A. Reinstra.)

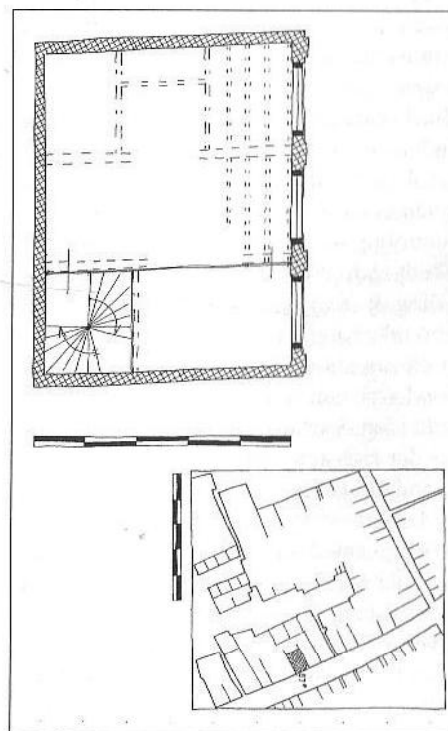
Langebrug 87e Leiden, dwars of diep?

Het onderwerp van dit artikel is de opmerkelijke constructie van het pand Langebrug 87^e te Leiden. Op basis van de voorgevel ligt een diep huis in de lijn van de bouwhistorische verwachting, maar in feite betreft het een dwarshuis. De opmerkelijk bouwkundige opzet werd gesignaleerd tijdens een bezoek aan het pand in verband met aanpassingen en modernisering door de nieuwe bewoonster. Deze bewoonster, mevrouw Bruggemans, wordt bij deze bedankt voor haar gastvrijheid en medewerking aan het onderzoek.

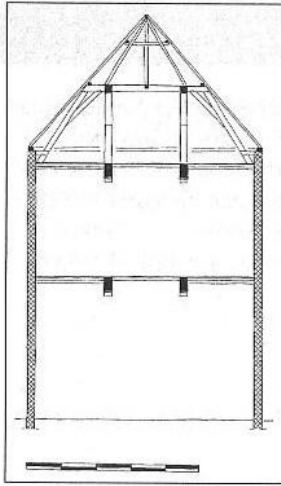
Na het lichten van het tekeningenarchief van Bouw en Woning Toezicht (BWT-archief) bleek dat het pand al drie keer is gerestaureerd, in 1952, 1977 en in 1993 (herkomst BWT-archief). Bij de eerdere restauraties is voornamelijk gefocust op de voorgevel, zo is de voordeur bijvoorbeeld al drie keer verplaatst. Hier zal vooral worden ingegaan op de interessante bouwkundige opzet van het object.

Het pand is gesitueerd in een omgeving waarvan in het algemeen wordt aangenomen dat het tot de oudste stedelijke ontwikkelingen van Leiden behoort. Op de vogelvluchtkaart uit 1649 van J. Bleau komt op de locatie bebouwing voor, het lijkt erop dat dit overeenkomt met de huidige bebouwing. Langebrug 87^e bestaat uit een rechthoekige bouwmasa van twee bouwlagen met dak bestaande uit drie dakschilden. Deze bouwmasa staat met de lange zijde evenwijdig aan de Langebrug. Tegen de achtergevel staat een tweelaagse bebouwing met platdak. In dit deel zijn geen historische elementen aangetroffen en volgens archieftekeningen (BWT) blijkt dat de aanbouw in 1952 gebouwd moet zijn.

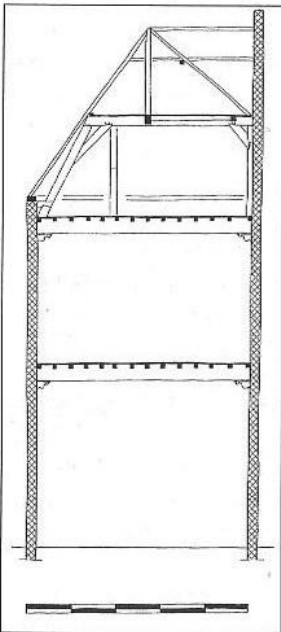
De voorgevel (noord) is een gemetselde halsgevel met pilasters in de Ionische orde, die gedecoreerd is met natuurstenen onderdelen. Voornamelijk op basis van de gevelvorm en de toepaste ornamentiek (met name de festoenen en de engelenkopjes) kan deze gevel globaal in het midden van de 17de eeuw worden gedateerd. Een vergelijkbaar voorbeeld uit

Plattegrond en Situering Langebrug 87e (Tekening E. Orsel)

Doorsneden over het pand Langebrug 87 (Tekeningen E. Orsel.)

1679 is de gevel Haarlemmerstraat 174. Ook Oude Singel 58 kent een overeenkomstige opzet en verder hebben de gevels van Nieuwstraat 49 en 51 uit 1650 gelijkende details. In de Leidse architectuur- en monumentengids wordt verondersteld dat het gebouw is opgetrokken door timmerman Pieter Gerritsz. (van der) Speck, die dit perceel in 1642 in handen kreeg. Hij bouwde ook op het achterterrein het in 1645 gestichte Pieters- of Van der Speckhofje.

Het gebouw kon niet geheel worden bekeken. Zo is de begane grond niet bezocht, omdat deze niet tot het appartement behoort. Op de oudste tekening uit het BWT-archief is deze laag voorzien van gangen aan de linker- en rechterzijde, met een kamer daartussen. De eerste verdieping is voorzien van een drie vaks balklaag, bestaande uit moerbalken met ingelaten kinderbinten. De moerbalken liggen op consoles van het zgn. Leidse klostype. Waarschijnlijk zijn deze consoles restauratieproducten, aangezien ze op oudere tekeningen niet worden weergegeven en de profielen vrijwel onbeschadigd en nog zeer strak zijn. Eén van de kinderbinten in het oostelijke balkvak (aan de zuidzijde) is dikker uitgevoerd dan de overige. Dit is een raveling van een trap in de zuid-oosthoek en tegelijk een ondersteuning van een halfspant. Tegen de westelijke wand tekent zich in de balklaag een oorspronkelijke schouwraffeling af. Een schouw is nu niet meer aanwezig. Op oudere tekeningen bestond de verdieping uit een woonkamer en een slaapkamer (linksvoor). In de zuid-oosthoek bevond zich een spiltrap. De ruimtes werden van elkaar gescheiden door lichte houten wanden. Verder is afleesbaar dat zich centraal tegen de westmuur een rookkanaal bevond en dat de woonkamer voorzien was van een houten lambrisering. De zolder heeft de oorspronkelijke kapconstructie behouden, wel zijn delen zoals muurstijlen en hoekkepers bij de laatste restauratie vervangen. Ondanks het feit dat dit pand constructief evenwijdig aan de straat staat en daar een hoge topgevel heeft, is er niet zoals gebruikelijk een langskap (nok evenwijdig aan de straat) toegepast, maar een opmerkelijke kapvorm. Het betreft een combinatie tussen een langskap en een dwarskap. Een vorm die bij bouwhistorisch onderzoek nog niet eerder in Leiden is

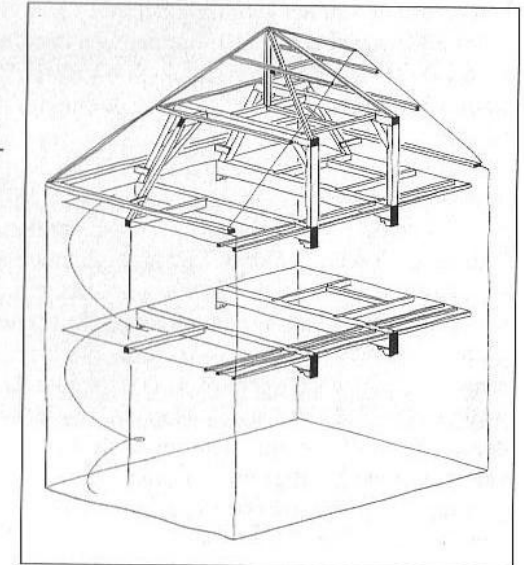
aangetroffen.

De hoofdconstructie bestaat uit twee dekbalkspanten in noord-zuidrichting. In verband met de topgevel zijn aan die zijde de spantbenen uitgevoerd als muurstijlen. Om dakschilden te kunnen dragen die op de voorgevel aansluiten zijn tegen de dekbalken 'half'spanten geplaatst. Over de uiteinden van de dekbalken liggen flieringen, die sporen en ook twee hoekkepers ondersteunen. Verder staat centraal op een tussenbalk (tussen de dekbalken) een afgeschoorde stijl, die de nokgording draagt. De schoren worden ondersteund door een balkje, die hangt aan flieringen. Deze flieringen hangen op hun beurt aan de hoekkepers en zijn opgelegd in de voorgevel. Deze gehele constructie is uitgevoerd in grenenhout en er zijn geen telmerken aangetroffen, wel aftekenlijnen.

Conclusie

Langebrug 87e heeft een vrijwel rechthoekige plattegrond, met twee bouwlagen en een driezijdig schilddak tegen een fraai gedecoreerde halsgevel aan de straatzijde. De afwijkende kapvorm en -constructie zijn het resultaat van het feit dat een dwars-huis een hoog opgetrokken halsgevel aan de straatzijde heeft. De constructie bestaat uit bakstenen muren, samengestelde balklagen en een grenenhouten kapconstructie. De indeling, voorzover van archieftekeningen en bouwsporen te reconstrueren, bestond op de begane grond uit een kamer en aan de linkerzijde een gang met linksachter (de zuid-oosthoek) een spiltrap. De verdieping kende een identieke indeling, maar dan met een woonkamer, slaapkamer en spiltrap. Het is niet geheel duidelijk of deze indeling oorspronkelijk is, maar dit lijkt wel aannemelijk. Dit gebouw zal, gezien de samengestelde balklaag, de geheel in grenenhout uitgevoerde kap, enkele andere sporen en met name de ornamentiek van de voorgevel gerealiseerd zijn in het midden van de 17de eeuw. Waarschijnlijk is het gebouwd door timmerman Pieter Gerritsz. (van der) Speck, die dit perceel vanaf 1642 in bezit had. De signalering en documentatie van de opmerkelijke bouwkundige opzet van dit object heeft geleid tot meer inzicht in de Leidse bouwpraktijk en meer specifiek de midden 17de-eeuwse constructies.

Edwin Orsel

Arabische steenhouwersmerken

De Zuid-Spaanse stad Cordoba, gelegen aan de 'Rio Guadalquivir', heeft een boeiend verleden en prachtige gebouwen. Dankzij de rivier had het een goede verbinding met de Middellandse Zee en kon de plaats al in de tijd van de Feniciërs en Carthagers uitgroeien tot een belangrijke handelsstad. Nadat in 711 de eerste Islamitische strijders Spanje binnentrokken, vestigde in 756 Abd al-Rahman I -een gevluchte nazaat van de Omajjaden- zich in Cordoba, dat hij weldra tot zijn hoofdstad maakte. In de navolgende eeuwen ontwikkelde Cordoba zich tot de grootste stad van Europa, die Damascus -waar het vorstenhuis van de Omajjaden vandaan kwam- naar de kroon stak. Wij hebben het dan over een stad met 200.000 woningen, 600 moskeeën en 900 badhuizen. De bloei duurde tot ca. 1031 toen er door een burgeroorlog aan het Omajjadische kalifaat een abrupt einde kwam.

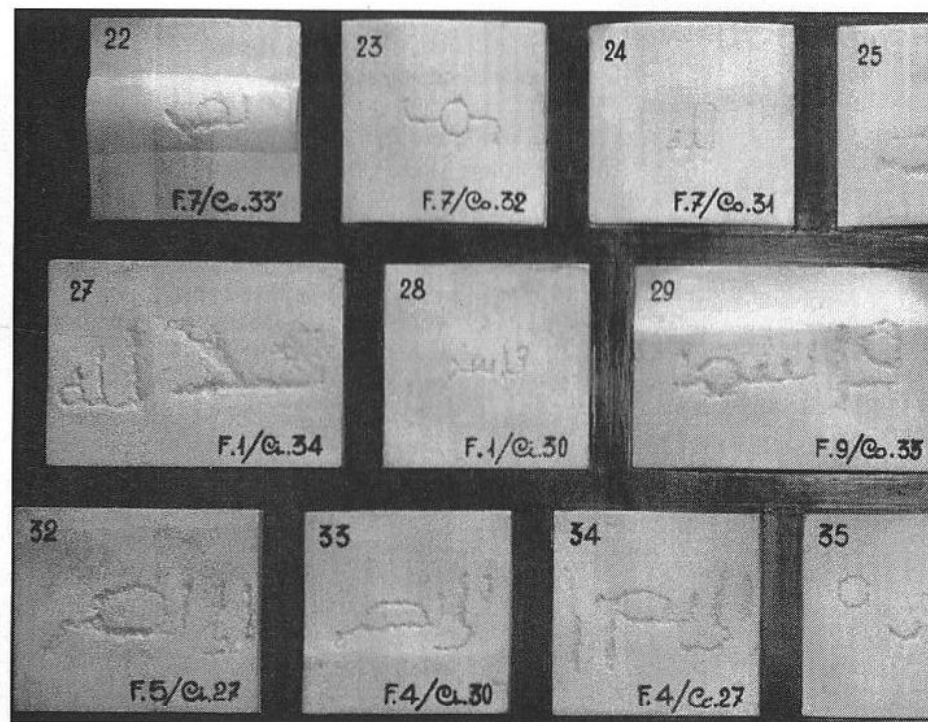
Iets van de oude Moorse rijkdom van deze stad, zowel in materiële als in culturele zin, kunnen wij terug vinden in 'La Mezquita', de voormalige moskee en huidige kathedraal die door de UNESCO op de werelderfgoedlijst is geplaatst. Dit immense, in oorsprong in Moorse stijl opgetrokken, bouwwerk dateert uit de periode 711 - 1492 en heeft de afmetingen van 128,41 x 175,02 meter. Het gebouw kan beschouwd worden als de oudste en grootste moskee in Europa en de op vier na grootste ter wereld. Aan deze moskee hebben zelfs kunstenaars uit Damascus gewerkt, nadat Al Hakam II een verzoek aan de Byzantijnse keizer had gericht om handwerklieden te sturen.

Het exterieur van het gebouw doet niet vermoeden dat zich binnen een fantastisch mooi interieur bevindt. Door de eeuwen heen heeft het dan ook bewondering opgeroepen bij zijn bezoekers, zo ook bij Karel V die er meerdere keren is geweest. In de 16de eeuw kreeg het gebouw de functie van kathedraal, een functie die het nog altijd heeft.

Bouwhistorisch interessant zijn natuurlijk de vele verschillende bouwfasen en het diverse materiaalgebruik. Er is gedegen onderzoek gedaan en bij al dat onderzoek zijn honderden Arabische steenhouwersmerken aangetroffen en gedocumenteerd. Van deze merken zijn door Spaanse documentalisten en restaurateurs tijdens verschillende restauraties afgietsels gemaakt. Een deel van deze afgietsels is voor het publiek tentoongesteld in de moskee. De verschillende merken dateren uit de vier grote bouwfasen van de moskee die plaatsvonden in de 8ste-, 9de, en 10de eeuw. Janse en De Vries komen tot de conclusie in hun standaardwerk over steenhouwersmerken in Nederland: 'De eerste steenhouwermerken, die in West- en Midden-Europa bekend zijn, dateren uit de 12de eeuw. De oudste hebben de vorm van werktuigen, letters en symbolen. Later evolueerde het merk naar een steeds gecompliceerder samenstel van rechte en soms ook kromme lijnen. Onder invloed van de renaissance kregen de einden van de lijnen schreven. Ook in Zuid-Europa

zijn sedert de 12de eeuw steenhouwermerken gebruikt, waarvan de vorm en de wijze van aanbrengen zich duidelijk onderscheidt van de West- en Middeneuropese.' Ergens anders schrijven zij: 'Reeds in de late Romeinse tijd werden tekens aangebracht op werkstukken van steenhouwers. In West-Europa is dat gebruik echter met het verdwijnen van de Romeinse cultuur verloren gegaan. Eerst na het jaar 1000 begon de cultuur weer op te bloeien. Tegen het einde van de 11de eeuw gingen steenhouwers hun werkstukken voorzien van hun eigen teken, dat met ondiepe lijnen in steen werd gehakt.' Het is duidelijk dat deze conclusie enige nuancering nodig heeft. In ieder geval kunnen wij nu stellen dat er zeker ruim vóór 1000 er in West-Europa al steenhouwersmerken voorkwamen. Nadere bestudering en vergelijking van alle gevonden merken kan een nauwkeuriger datering opleveren.

Ben Kooij

Enkele afgietsels van steenhouwersmerken opgesteld in de kathedraal van Cordoba. Bij nr. 24 en ook 27 staat Allah. Bij 33 SARL—vrij vertaald 'hoofd van'. Alle inscripties zijn met een puntijzer gemaakt. (Foto B.H.J.N. Kooij, april 2004).

Korstmossen en muurbloempjes

A. de Back e.a.(red.), *Gesloopt, gered, bedreigd, omgaan met naoorlogse bouwkunst*, episode publishers, Rotterdam 2004.

Arends, G.J., *Historische sluisen en stuwen: waardering en instandhouding*, Matrijs, Utrecht 2004.

Baalman, D., *Stukken en brokken: silo's in Overijssel*, (Kathedralen van het platteland), Zwolle 2004.

Dam, J. van, Oude behangsels de moeite waard, in: *Monumenten* ; 25(2004), nr. 7/8, p. 10-11+13

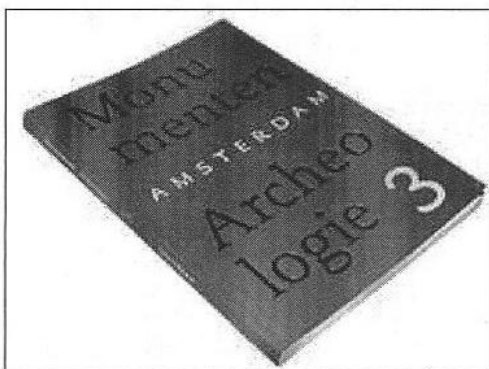
Fopma, L., Hemert, R. en T. Rouwenhorst, *Smeedwerk / ijzerwaren: ijzer en aanverwante metalen*, Nationaal Restauratie Centrum, Amsterdam 2004.

Gawronski, J., F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Monumenten & Archeologie Amsterdam 3*, Bas Lubberhuizen, Amsterdam 2004. Hierin o.a.:

Gawronski J. en J. Veerkamp, Bakstenen : bouwstenen van Amsterdam.

Glaudemans, R., Monument gescand : 'quick-scans' langs de Noord-Zuidlijn.

Roon D. de, Dan maar de lucht in, verhoging van Amsterdamse woonhuizen.

Goer, M. en K. Schmitt (red.), *Historische Ausstattung*, Jahrbuch für Hausforschung Band 50, Jonas Verlag, Marburg 2004.

Harmanni, R., Schilderingen in interieurs (ca. 1600-1940), in: *Monumenten* ; 25(2004), nr. 7/8, p. 6-9

Hofstede, A.C.H., *Nederlandse meubelen: van barok tot bidemeier 1700-1830*, Waanders, Zwolle 2004.

Hoof, J. van, *Menno van Coehoorn 1641/1704, vestingbouwer-belegeraar-infanterist*, Matrijs, Utrecht 2004.

Koldewij, E., Groeiende aandacht voor monumentale interieurs, in: *Monumenten* ; 25(2004), nr. 7/8, p. 26-27+29

Loeff, K., *Silogebouwen van graan- en veevoederbedrijven in Nederland*, (Kathedralen van het platteland), Zwolle 2004.

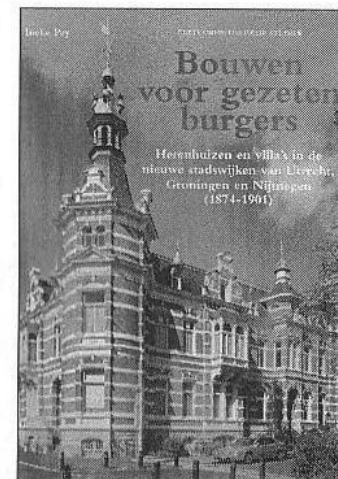
Peterse, H. e.a. (red.), *Verborgten Verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*, Matrijs, Utrecht 2004.

Pey, I., *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Waanders, Zwolle 2004.

Roever, M. de, *De begraafplaatsen van Amsterdam*, Bas Lubberhuizen, Amsterdam 2004.

Stenvert R. e.a., *Monumenten in Zuid Holland*, Waanders, Zwolle 2004.

Tummers, H. (red.), *Bestendige vergankelijkheid. Het gerestaureerde grafmonument voor Frederik van Renesse in de Grote Kerk te Breda*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2004.

Veiligheid in Kerken. Beheer en gebruik van monumentale kerkgebouwen. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2004.

Zeilmaker, M., *Buitenplaatsen in Utrecht*, Matrijs, Utrecht 2004.

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Drs. A. Reinstra (eindredactie),
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889,
Werk: Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Ir. W. Weve,
van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581 (thuis),
tel. 015-2602182 (werk)

Redactieadres Nieuwsbrief:

A. Reinstra,
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889
email:
A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties: voor 1 april 2005
te zenden naar bovenstaand adres.
De redactie houdt zich het recht
voor ingezonden stukken te weigeren
of in te korten (in overleg met de
auteur).

Donateurs: U kunt donateur worden
van de SBN door jaarlijks minimaal
15 Euro over te maken op postgiro
273441 t.n.v. penningmeester SBN te
Almere. U wordt dan op de hoogte
gehouden van het doen en laten van
de stichting door middel van de drie
maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Op de omslag: Deel van de vernieuwde website van de SBN.